

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ВІСНИК

Харківської державної
академії культури

Випуск 2

Збірник наукових праць

Бібліотека ХДАК
Інв. № 438043

Харків-ХДАК-2000

7. Рубинский К.И. Положение библиотечного дела в России и других государствах // Тр. Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу. - С.-Пб., 1912. - С. 1-15.
8. Рубинский К.И. Положение вопроса о библиотечном персонале в Западной Европе и у нас // Зап. Харьк. ун-та. - 1909. - Кн.1. - Прилож. - С. 1-35.
9. Сірополко С. Короткий курс бібліотекознавства: Історія. Теорія та практика. - Львів, 1927. - 110 с.
10. Сірополко С. Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла. - Кам'янець-Подільський, 1919. - 22 с.
11. Фридьєва Н.Я., Балика Д.А. Изучение читателя: Опыт методики / Под ред. М.А. Смушковой. - М. - Л., 1927. - 118 с.
12. Фридьєва Н.Я. К вопросу об изучении читателя // Красный библиотекарь. - 1925. - № 2. - С. 31-39.
13. Хавкина Л.Б. Библиотеки, их организация и техника. - С.-Пб., 1911. - 404 с.
14. Хавкина Л.Б. Детские библиотеки // Просвещение. - 1907. - № 8. - С. 231-235.
15. Хавкина Л.Б. Курсы по библиотечному делу в Москве // Школа и жизнь. - 1914. - № 23. - С. 10.
16. Хавкина Л.Б. О профессиональной подготовке библиотекарей // Третий съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. - С.-Пб., 1904. - С. 1-16.

Надійшла до редколегії 22.02.2000

УДК 025.7

О.П. ВОЛОДЬКОВА

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ

Розкрито сутність системного підходу до вивчення бібліотечного фонду

Навколишній світ, і матеріальний і ідеальний, складається не з окремих ізольованих предметів, явищ чи процесів, а з сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих об'єктів, тобто цілісних, системних утворень.

Тому перед філософією, суспільствознавством та природознавством постає важливе завдання – дослідження сутності цих сукупностей, систем та зв'язку з іншими системами, розкриття змісту систем та їх класифікації, знаходження схожості та відмін, визначення внутрішньої діалектики функціонування та розвитку, взаємодії в умовах зовнішнього середовища.

Проблеми системності, системного підходу розробляються в різних галузях знання – про неживу природу, про світ живих істот, про суспільство, у сфері наукової думки та техніки; в різних аспектах – структурному, функціональному, історико-генетичному, інформаційному та ін. [3, с. 3].

У працях А.М. Авер'янова, В.Г. Афанасьєва, І.В. Блауберга, В.М. Садовського, Е.Г. Юдіна та інших розглянуто різні аспекти системності, системного підходу, розкрито його сутність, причини виникнення та розвитку, значення для науки та техніки.

Поняття “система” – полісемічне. Численність та різноманітність об’єктів, що розглядаються в системному аспекті, значна кількість підходів знайшли своє відображення у визначеннях цього поняття. Серед останніх його тлумачень заслуговує на особливу увагу визначення І.Д. Ковальченко, в якому “...система є такою цілісною сукупністю елементів реальності, взаємодія яких зумовлює виникнення у цієї сукупності нових інтегральних якостей, притаманних утворюючим її елементам”[6].

У філософському словнику наводиться таке визначення поняття “система” (грецьк. *SYSTEMA* – складене з частин) - сукупність елементів, що перебувають у відношеннях та зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність”[13, с. 408]. У державному стандарті система тлумачиться як множина елементів та відношень між ними, що становлять єдине ціле [2, с. 3].

Системне пізнання передбачає:

- ◆ розглядання об’єкта діяльності (теоретичної і практичної) як системи, тобто як сукупності взаємодіючих елементів;
- ◆ визначення складу, структури, організації елементів і частин системи, вивчення взаємодій між ними;
- ◆ виявлення зовнішніх зв'язків системи, виділення головних;
- ◆ визначення функцій системи та її місця серед інших систем;
- ◆ аналіз діалектики структури і функцій системи;
- ◆ вивчення закономірностей і тенденцій розвитку системи.

Системний підхід почав використовуватися в бібліотекознавстві на межі 1960 – 1970-х рр. Такий підхід до явищ бібліотечної теорії та практики першим серед радянських фахівців застосував М.С. Карташов у 1967 р., запровадивши у бібліотекознавчий лексикон слово “система” в його загальнонауковому значенні і побудувавши систему взаємостосунків бібліотекаря, читача та книги [5]. Нині М.С. Карташов – один із найактивніших прибічників системного підходу в бібліотекознавчих дослідженнях.

Майже одночасно з ним з позицій системного підходу бібліотеку (лише національну) вивчала Н.І. Тюліна.

На початку 1970-х рр. до цієї проблеми звернувся Ю.М. Столяров, який уперше запропонував дослідження бібліотеки як системи, що складається з

чотирьох елементів: документ, абонент, бібліотекар, матеріально-технічна база. Результатом багаторічної праці стала монографія “Библиотека: структурно-функциональный подход” [7]. Автор підкреслив, що бібліотека має справу не з окремим документом, а з їх сукупністю, яка називається бібліотечним фондом.

Таким чином, спочатку бібліотечний фонд вважали лише елементом (елементарний – останній, кінцевий, неподільний) системи “бібліотека” [3, с. 74]. При цьому фонд виконує в системі функцію основи, матеріальної бази функціонування бібліотеки [7, с. 38].

Крім того, бібліотечний фонд (БФ) окремої бібліотеки є єдиною системою, тобто упорядкованою сукупністю документів. Мета статті полягає в тому, щоб виявити системний характер БФ, розкрити сутність системного підходу до вивчення БФ вузівської бібліотеки.

Питання про системний характер бібліотечного фонду порушували в 1970 р. бібліотекознавці Німеччини М. і Г. Хельвіг [14]. Пізніше, в 1973 р., В.І. Терьохин здійснив спробу виявити системні властивості бібліотечного фонду, тобто подати системність як характеристику, що притаманна самій природі бібліотечного фонду. На думку автора, властивість БФ як системи проявляється у таких формах: бібліотечний фонд – це продумане зібрання книг, які повинні відповідати профілю бібліотеки, цільовому та читачькому призначенню тощо; з урахуванням змісту документів, їх внутрішніх зв’язків та характеру запитів читачів створюється специфічна організація фонду – його розміщення, розстановка, тобто БФ перетворюється в інформаційно-пошукову систему та ін.

У 1979 р. Ю.М. Столяров, поставивши за мету розкриття БФ як самостійної системи, виділяє специфічні та загальносистемні властивості фонду, серед яких слід виділити такі: цілісність, відкритість, множинність, динамічність, керованість, інформативність, кумулятивність, стохастичність, гетерогенність, надійність та ін. Лише наявність всіх їх одночасно, вважає автор, відрізняє бібліотечний фонд від випадкового зібрання документів, від асортименту книжкового магазину, колектора, архіву та ін.

Системний підхід дозволяє розкрити та дослідити не лише властивості будь-якої системи, але й розглянути досліджуваний об’єкт (явище, процес) у всій складності його існування, використовуючи при цьому такі поняття: “склад”, “структура”, “функція”.

Склад системи – певна кількість компонентів, частин [3, с. 70], тобто підсистем (частин системи, які в свою чергу теж складаються з компонентів) та елементів. При цьому елемент є неподільним носієм змістовних властивостей системи. Слід відзначити, що для БФ таким елементом є документ. Але це не означає, що елемент не поділяється взагалі, а лише в межах цієї якості. Подальше його членування виводить дослідника в

зовсім іншу систему. Для документо-, бібліографо-, каталого-, книгознавства документ як система – головний предмет вивчення [8, с. 7]. Поняття “документ” розглядається по-різному в різних наукових дисциплінах та на побутовому рівні. Нині існує багато визначень цього терміна, найбільш повне та чітке подається в “Терминологическом словаре по библиотечно-му делу и смежным отраслям знания”: “Документ – матеріальний об’єкт із зафіксованою на ньому інформацією у вигляді тексту, звукозапису або зображення, що призначений для її передачі в часі та просторі з метою збереження та громадського використання” [11, с. 58].

БФ складається з різних за змістом, типами та видами документів. Кожен фонд має свій зміст, цільове та читачке призначення. Для уніфікації комплектування, обліку, обробки та зберігання фонди класифікуються згідно з тими чи іншими ознаками, які їм притаманні. Класифікація фонду – поділ фондів за різними ознаками [11, с. 84]. Існує багато способів класифікації БФ. Найпоширеніша класифікація за змістом. Так, Ю.М. Столяров пропонує розрізняти три види фондів: *універсальний БФ*, в якому представлені твори друку та інші документи з усіх галузей знань, *галузевий БФ*, що складається з документів однієї або декількох споріднених галузей знання та *спеціалізований БФ*, що призначений виконувати певні специфічні функції [8, с. 29-30]. В.І. Терьошин виділяє два види фонду: *універсальний БФ*, в якому представлені документи всіх тематичних напрямів, усіх типів літератури – наукової, науково-популярної, навчальної, довідкової, виробничої та ін., усіх видів документів та *спеціальний БФ*, орієнтований на задоволення спеціалізованих потреб та запитів читачів [9, с. 19-20].

Основою класифікації фондів можуть бути й інші ознаки, зокрема, види джерела інформації, характер взаємостосунків між фондами окремих бібліотек, мова, орієнтація на вік читачів, ступінь використання фонду, структура бібліотеки.

БФ має такі підфонди за видами документів:

- ◆ твори друку;
- ◆ репродукції;
- ◆ неопубліковані документи;
- ◆ аудіовізуальні матеріали;
- ◆ об’ємні носії та ін.

Усі ці види документів представлені у фондах вузівської бібліотеки. Вузівська бібліотека формує свій фонд з наукової, навчальної та художньої літератури згідно з навчальними планами, програмами і тематикою наукових досліджень. За змістом БФ має відповідати профілю вищого навчального закладу, оскільки основне призначення вузівської бібліотеки – сприяти підготовці кваліфікованих кадрів. Слід зазначити, що лише

бібліотеки державних університетів мають універсальний БФ, а фонди бібліотек інших вузів носять галузевий характер.

Структура – внутрішня організація цілісної системи, специфічний спосіб взаємозв'язку, взаємодії компонентів, що її утворюють [3, с. 107].

У бібліотечному фондознавстві існує спеціальне поняття “структура фонду” – “функціональна організація фонду, яка передбачає взаєморозміщення та взаємозв'язки підрозділів фонду бібліотеки” [11, с. 183]. Структура бібліотечного фонду залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників: обсягу фонду, галузевого та мовного складу, наявності різних видів документів, необхідності диференційованого обслуговування читачів.

Однією з найважливіших проблем фондознавства є структурування бібліотечного фонду, тобто розподіл фонду на складові частини для ефективного їх використання як єдиного цілого [11, с. 184]. Дану проблему у 50-70-і рр. вивчав Ю.В. Григор'єв, який увів такі поняття, як “розподіл фонду на природні складові частини” і “диференційований підхід до організації кожного виділеного розділу” [4]. Автор відзначає, що зумовлений проблемами життя розподіл фонду на природні складові частини здійснюється за такими ознаками: зміст, вид, читачьке призначення творів друку.

У 70-90-і рр. Ю.М. Столяров, досліджуючи системні ознаки фонду, запропонував можливі основи його структурування [8]. Розробка правильної структури фонду дає можливість:

по-перше, конкретизувати зміст роботи бібліотеки з обслуговування читачів, забезпечити якісне, глибоке та оперативне обслуговування;

по-друге, здійснити спеціалізацію бібліотечних працівників, надати їм можливість глибшого вивчення фонду, повнішого використання БФ у роботі з читачами;

по-третє, диференційовано вирішувати питання обліку, обробки, розміщення та зберігання кожного з підфондів, з урахуванням їх індивідуальних особливостей [4, с. 70-71].

Проблема структуризації фонду нині вивчається на рівні окремих теорій та методик. Загальний теоретичний рівень потребує конкретизації з урахуванням особливостей сучасного стану бібліотечного фонду.

Фондознавство має значний досвід упорядкування документів різних типів. Оскільки фонд складається з різних сукупностей документів, деякі з них повторюються в різних підрозділах, тому виникає необхідність вивчення загальних підходів до структурування фондів бібліотек різних типів. Наприклад, система фондів вузівської бібліотеки, яка складається з численних та різноманітних зібрань документів, – багатий матеріал для вивчення. Оптимальна структура фонду вузівської бібліотеки – один із основних факторів гарантованого доступу читачів до фонду та ефективного використання документних ресурсів.

Функція – це форма, спосіб виявлення активності системи та її компонентів [3, с. 131]. Функція бібліотечного фонду – це система завдань, яка визначає його можливості як інформаційного масиву. Оскільки фонди бібліотек різних типів мають різне цільове призначення та специфічно виявляють загальні фондові властивості, їм притаманні загальні, технологічні та індивідуальні функції.

Сучасні функції БФ поділені на дві групи, які визначають:

- 1) соціальні – місце бібліотечного фонду в системі духовного і матеріального розвитку суспільства;
- 2) технологічні (організаційні) – структуру діяльності бібліотеки, її основні робочі процеси щодо формування фондів, їх послідовності, взаємозв'язок, способи реалізації [9, с. 11].

Соціальні функції бібліотечного фонду:

- ◆ інформаційна (концентрація профільної документальної інформації);
- ◆ освітницька та педагогічна (надання користувачам невідомої інформації та знань, сприяння духовному збагаченню читача);
- ◆ рекреаційна (сприяння відпочинку людей, розвитку культури, спорту та ін.);
- ◆ сприяння розвитку науки, техніки, культури (вплив БФ на професійну діяльність користувача та розвиток його професійної кваліфікації, в свою чергу, сприяє розвитку науки, техніки, літератури, мистецтва та ін.).

Всі соціальні функції поєднуються у фондах універсального характеру. У фондах бібліотек різних типів має перевагу одна з трьох останніх, наприклад, педагогічна та освітницька функції є домінуючою для БФ навчальних закладів, проте інформаційна функція притаманна всім БФ.

Технологічні функції бібліотечного фонду:

- ◆ кумулятивна (збирання у фонді документів за профілем);
- ◆ організаційна (упорядкування документів у фонді);
- ◆ меморіальна (зберігання документів);
- ◆ використання [10, с. 10-11].

Слід підкреслити взаємозв'язок між структурою та функціями системи. І.Д. Ковальченко відзначає, що “функції системи реалізуються через її структуру. Але лише при відповідній структурі система може успішно виконувати свої функції” [6, с. 162].

В.Г. Афанасьєв у монографії “Системность и общество” звертає увагу на те, що “діалектика структури спонукає до розгляду системи через вихід за межі внутрішньосистемних зв'язків та відношень” [3, с. 121].

БФ як підсистема належить до системи більш високого рівня, будь-яка дослідна система самоіснує у певному середовищі.

Середовище системи – це сукупність об’єктів, що взаємодіють і впливають через компоненти або ціле системи на формування, функціонування та розвиток системи. Як зазначалось вище, для системи “бібліотечний фонд” середовищем є система більш високого рівня – “бібліотека”. Профіль бібліотеки, завдання та потреби її читачів впливають на специфіку бібліотечного фонду. Це відбивається в ГОСТ 7.26–80 “Библиотечное дело. Основные термины и определения”, в якому подається визначення бібліотечного фонду, як систематизованого зібрання творів друку та інших документів, підібраних відповідно до завдань бібліотеки та потреб її читачів [1, с. 126]. Так, для БФ навчальної бібліотеки середовищем є сама бібліотека. Бібліотека вищого навчального закладу, що є його навчальним, науковим, інформаційним та культурно-просвітницьким структурним підрозділом, повинна формувати свій фонд згідно з профілем навчального закладу та інформаційними потребами читачів [12]. Середовище, тобто навчальна бібліотека та навчальний заклад, впливають на склад, структуру та функції БФ. Будь-який вищий навчальний заклад має готувати фахівців для окремої галузі діяльності, тому в його складі виділяють факультети та кафедри. Кожна кафедральна лабораторія має свої фонди, які складаються з наукової, довідкової та навчальної літератури. Понині залишається відкритим питання зв’язку фондів кафедр і фондів бібліотек (кількісне співвідношення документів на кафедрах та у бібліотеках).

Основною соціальною функцією БФ вузівської бібліотеки є освітницька, тому бібліотека комплектує велику кількість навчальної та навчально-методичної літератури; в структурі БФ виділяються підфонди цієї літератури. Фонд навчальної літератури – найбільш динамічна частина документного фонду бібліотеки вищого навчального закладу. Як свідчать результати досліджень, навчальні підфонди більшості вузівських бібліотек оновлюються на $\frac{2}{3}$ кожні 4-5 років. Тому проблеми його формування особливо актуальні в умовах цих бібліотек.

На склад і структуру БФ також впливає контингент та запити основних користувачів бібліотеки – студентів та викладачів, які займаються не лише навчальною та викладацькою, але й науковою діяльністю. В мережі бібліотек вузівські бібліотеки посідають особливе місце за своїми фондами, які повинні одночасно забезпечувати літературою навчальний процес, науково-дослідницьку діяльність і загальноосвітні запити читачів. Виконання цих завдань можливе на основі науково укомплектованих та підібраних фондів.

Склад і структура фонду вузівської бібліотеки залежать від структури вищого навчального закладу (факультетів та кафедр), профілю вузу, суміжних та загальноосвітніх дисциплін, що викладаються у навчальному

закладі, розміщення навчальних корпусів та бібліотеки, структури управління бібліотекою та інші - ці питання потребують подальшого дослідження.

Крім типу, виду бібліотеки та завдань, які вона виконує, при формуванні бібліотечних фондів слід зважати на місцеві умови роботи бібліотеки. При комплектуванні особливу увагу потрібно приділяти придбанню краєзнавчих документів (книг, газет, журналів, тощо), що містять інформацію, тісно пов'язану з регіоном, в якому розташований даний вищий навчальний заклад, який обслуговує бібліотека. Ці документи мають велике значення для краєзнавчої роботи бібліотеки.

У 70-80-і рр. системний підхід використовувався в бібліотечному фондознавстві для вивчення єдиної системи фондів однієї або декількох бібліотек, зокрема, вивчення системних властивостей єдиного територіального бібліотечного фонду (Е.Т. Селівєрстова), дослідження проблем формування єдиної системи фондів науково-технічної бібліотеки (В.Г. Гукова) та ін. Автори відзначають, що основним недоліком, поряд із організаційними недоробками, слід вважати низький рівень теоретичного вирішення проблеми створення єдиних фондів, відсутність науково обгрунтованої методики їх формування.

Нині дослідження бібліотечного фонду та фондів різних типів бібліотек зводиться лише до вивчення стану та перспектив розвитку, розроблення питань поліпшення формування та використання бібліотечних фондів. Ще на початку 70-х рр. Ю.В. Григор'єв підкреслював значення системного підходу для бібліотечного фонду: "Системний підхід до теоретичної розробки бібліотекознавчих питань становлення та функціонування бібліотечних фондів дає можливість дослідження операцій формування та використання фондів не у відриві один від одного, а як єдиний процес" [4, с. 8].

Таким чином, системний підхід до вивчення бібліотечного фонду спрямований на виявлення складу, законів структури та функцій цієї системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ГОСТ 7.26 – 80. Библиотечное дело: Основные термины и определения. – Введ. 01.01.82. // Стандарты по библиотечному делу и библиографии. – М.: Изд-во стандартов, 1985. – С. 125-137.
2. ДСТУ 2392 – 94. Інформація і документація: Базові поняття: Терміни та визначення. – Введ. 01.01.95. – К.: Держстандарт України, 1994. – 53 с.
3. Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
4. Григорьев Ю. В. Теоретические основы формирования библиотечного фонда: Учеб. пособие. – М.: МГИК, 1973. – 87 с.
5. Карташов Н. С. О системном подходе к изучению и организации академических библиотек // Библиотечно-библиографическая информация АН СССР и академий наук союзн. республик. – 1967. - № 1. – С. 1-19.

6. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. – М., 1987. – С. 160-162.
7. Столяров Ю. Н. Библиотека: структурно-функциональный подход. – М.: Книга, 1981. – 253 с.
8. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник. – М.: Кн. палата, 1991. – 270 с.
9. Терешин В. И. Библиотечный фонд: Учеб. пособие. – М.: МГИК, 1994. – 174 с.: ил.
10. Терешин В. И. Документальные фонды: Учеб. пособие. – М.: МГУК, 1997. – 75 с.: ил.
11. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания / РАН; Б-ка по естественным наукам; Сост.: З.Г. Высоцкая и др. – М., 1995. – 268 с.
12. Типове положення про бібліотеку вищого навчального закладу Міністерства освіти України: Наказ Мін-ва освіти України від 30 квітня 1998 р. № 155. – К., 1998. – 6 с.
13. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
14. Helbig M., Helbig G. Zum Sistemherauter des Bibliotheksbestandes. // Der Bibliothekar. – 1970. – W. 12. – С. 1076-1082.

Надійшла до редколегії 15.03.2000

УДК 025.7

І.В. ГАНЗЯ

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ФОНД НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ: СКЛАД ТА СТРУКТУРА

Висвітлено місце українознавчого фонду в загальному фонді "Україніка". Розкрито типо-видовий склад та структуру українознавчого фонду наукових бібліотек України

Українознавчі фонди наукових бібліотек – основа національного бібліотечного фонду України. Вони належать до однієї з найвизначніших частин духовної спадщини українського народу і мають велику інформаційну, наукову та історико-культурну цінність.

Основна частина українознавчих фондів міститься у таких великих книгозбірнях України, як Національна парламентська бібліотека України, Національна бібліотека ім. В.І.Вернадського, Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка, Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М.Горького, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.